ENES KARIĆ
dreneskaric@hotmail.com

Studij teoloških disciplina danas

UMJESTO SAŽETKA

Ovo je uvodno izlaganje sa "Susreta nastavnika i saradnika fakulteta islamskih studija sa područja Balkana" o temi: *Visoko islamsko obrazovanje na Balkanu: perspektive razvoja i saradnje,* Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 26. septembar 2024. godine. U tekstu je zadržan način obraćanja pri izlaganju.

DOI
10.63518/3029-4088.2025.16.150.7

UDK/UDC
28-47

1. OSVRT NA INTERPRETATIVNE TRADICIJE ISLAMA (UVOD)

Poštovano slušateljstvo.

Možda je dobro da pođem od uvjerenja da u ovom amfiteatru svi znamo, barem načelno, šta jesu teološke nauke i njihove discipline u islamu. Na mnogo načina svjesni smo velike islamske naukovne i duhovne tradicije unutar spektra mnogih disciplina islamske teologije ili, bolje reći, islamskih teologijā, jer one se, historijski, javljaju u mnogim, međuse dopunjujućim tokovima. Znamo da te nauke i njihove discipline prenose bogato nasljeđe islama koje, na mnogo načina, čuva i dalje tradira i izučava odnose ne samo muslimanskog čovječanstva spram one obuhvatne Božanske tradicije Kur'āna, kao glavnog i neusporedivog Izvora vjere u islamu, već se to nasljeđe osvrće i na ona područja gdje čovječanstvo traži smisao pod svodovima nabožnog teološkog nasljeđa uopće, kako kod jevreja tako i kršćana, kako kod religija Indije tako i kod religija kineskih i japanskih svjetova.

Muslimani su se odavno svikli na nazive *hadīs, tefsīr, fikh, akaid, kalām* – ovdje nabrajam te klasične islamske *'ulūm*-e[1] ili nauke unutar jednog vjerovatnog vremenskog slijeda njihova postanka – svi ti nazivi pokrivaju naukovne oblasti i discipline koje su se, prvotno, začele kao žive *interpretativne* tradicije oko Božanske Riječi Kur'āna, tog zasebnog izvora *konstitutivne* ili *utemeljujuće* tradicije islama. Na područjima tumačenjske ili interpretativne tradicije islama, domišljane su i stoljećima razvijane nauke *hadīs, tefsīr, fikh, akaid, kalām...*,[2] u početku su im hadiske zbirke bile svima začetno mjesto, da bi potom stasale u teološke organone ili intelektualna sredstva mnoštva navigacija u razumijevanjima i recepcijama Božije Riječi, sa svojim jezičkim, gramatičkim, moralno-ćudorednim, nabožno teološkim temama, disciplinama, pojmovnim instrumentarijima i njihovim mnogim razgranatostima.

Ako se pristane na jedno korisno pojednostavljenje, može se reći da Kur'ān, sadržajem i oblikom Božanski zbornik ājeta (*āyāt*) ili znakova, daje mnoštvo temelja islamskoj tradiciji. K tome, Kur'ān je već u prvom stoljeću svoga zemaljskog postojanja dobio mnoga interpretativna predanja (*riwāyāt*). *Āyāt* nije nešto oprečno ovom *Riwāyāt,* radi se o tome da – kazano metaforom – *Āyāt* imaju ulogu zvijezda oko kojih se kreću mirijade planeta u ulozi *Riwāyāt*, prenoseći dalje zvjezdana svjetla koja sijaju iz *Āyāt*.

Na ovom mjestu treba istaći važnu riječ, naime, radi se o *dinamičnosti* u naukovnom revnovanju nasljeđa islama. Njoj – toj dinamičnosti – otvorila su se rana pokoljenja islama, ali su je sa svoje strane i kreirala. Podsjećam: prva vremena islama, doba Poslanika Muhammeda, a.s. (610 – 632) i doba Prve četverice pravednih ḫalīfa (632 – 661), tih punih pedeset godina uglavnom je posvećeno autentičnom očuvanju Božanske Riječi Kur'āna koja je:

prvo, bila i ostala glavni, ali i permanentni, događaj[3] islama i muslimana koji im blagodatno daje duhovne, ćudoredne i intelektualne koordinate svijeta i života,

drugo, učinjena je ne samo sredstvom obreda već sadržajem samih obreda u namāzima i inače,

1 Iznimno dobar i informativan pregled nastanka "nauka Kur'āna" ('ulūm al-Qur'ān) napisao je Ṣubḥī Ṣāliḥ (1926 – 1986) u djelu Mabāḥiṯ fī 'ulūmi l-Qur'ān, Beirut 1997.

2 O prirodoslovnoj misli islamske kulture i civilizacije korisno djelo napisao je Enes Kujundžić, Ilum: Uvod u izvore za historiju arapsko-islamske prirodoslovne misli, Logos, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1999.

3 Usp. Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, pogledati svezak 1, izd. The University of Chicago Press, Chicago i London, 1974, p. 367: "In its form, it continued, even after the ending of active revelation with Muhammad's life, to be an event, an act, rather than merely a statement of facts or of norms." ("U svome obliku, Kur'ān je nastavio, čak i nakon dovršetka aktivne objave za Muhammedova života, da bude jedan događaj, jedan čin, prije negoli samo jedna tvrdnja o činjenicama ili o normama.")

treće, Božanska Riječ Kur'āna zapamćena je dinamično u svim svojim čitanjima,

četvrto, Božanska Riječ Kur'āna istovremeno /simultano/ bila je i zapisana u efikasno domišljenim pismima ili arapskim grafijama koje čuvaju sve kirāete ili autentična čitanja Kur'āna, te, napokon,

peto, Kur'ān kao *kalāmullāh* postao je Muṣḥafom ili Knjigom koja se širila sa širenjem islama.

Niti jedna utemeljiteljska vjerska knjiga u svome osnovnom dobu nema toliko veliki broj ljudskih svjedoka u prilog svoje autentičnosti koliko ih ima Kur'ān. Pošteni Philip K. Hitti, autor *Historije Arapa*, kaže da je Poslanik Muhammed *"...born within the full light of history"* (..."rođen pod punim svjetlom povijesti").[4] I sām Kur'ān pojavio se i postao središnji dokument islama pod punim svjetlom povijesti.

Podsjećam: od Božanskog proglasa *Iqra'* (اِقْرَأْ)[5] u Pećini Ḥirā' 610. godine, pa sve do smrti četvrtog ḫalīfe Alije ibn Abī Ṭāliba, 661. godine, proteklo je pola stoljeća. Rana muslimanska zajednica je posve autentično od Boga i Poslanika primila Kur'ān i potom ga učinila dostupnim kao Glas, Riječ, Tekst, Knjigu, kao trajnô vjersko-moralno-ćudoredno i intelektualno nadahnuće. Kako je Božanska Riječ Kur'āna tada, među muslimanima, zaimala utemeljiteljski primat, više ga nikad nije izgubila.

Ali to što je Kur'ān zastalno zaimao utemeljiteljski primat u ovih prvih pedeset godina islama ne znači da se tu već nisu začinjala i hadiska predanja koja su cirkulirala da bi se kasnije iskazala *u hadisu kao nauci,* baš kao što su cirkulirala i moralno-ćudoredna predanja koja će se kasnije ispoljiti *u nauci fiqha,* i tako dalje. Gotovo se isto može vidjeti i kroz detektiranje predanja koja su u svojoj srži bila kalāmska ili, u najširem smislu, aqā'idska i, uže uzev, teološka. Kako god bilo, sve su to bila predanja, *riwāyāt,* u vezi sa kur'ānskim *āyāt.*

Gdje vidimo itekako snažnu dinamičnost i kreativnost ranoga doba islama? Mislim da nju, osim na poljima prihvatanja Kur'āna, vidimo posebno na području hadīsa. Uzmemo li samo *riwāyāt* u područjima interpretativnih predanja iz hadīsa, uočavamo – sve od formativnih epoha islama – dinamični i kreativni odnos muslimana prema obje tradicije, i prema konstitutivnoj oblasti *āyāt* i prema interpretativnoj oblasti *riwāyat.* Vjerujem da među nama ovdje nema nikoga ko se ne sjeća informacija, koje smo davno čuli i čitali na našim teološkim učilištima, da je slavni Abū 'Abdillāh Muḥammad ibn Ismā'īl ibn Ibrāhīm al-Ǧu'fī al-Buḫārī (810 – 870), kako se tvrdi, znao napamet šest stotina hiljada hadiskih predanja ili *riwāyāta,* da bi on, potom, u nekoliko tomova svoje *Zbirke hadīsa* ili *Saḥīḥa,* uvrstio tek nešto manje od osam hiljada predanja. Al-Buḫārī je, dakle, bio veoma kritičan tradicionalista. I niko nije utamničio Al-Buḫārīja što je bio gotovo radikalno kritičan prema odabiranju autentičnih maršruta unutar interpretativne tradicije. Ovdje je koristan i primjer Al-Buḫārījeva savremenika Aḥmada ibn Ḥanbala (780 – 855). Ḥanbalovo djelo *Musnad* sadrži oko dvadeset i devet hiljada neponovljenih predanja koja je on odabrao između nekih osam stotina hiljada predanja koja je, kažu, znao napamet. Uobzire li se kvantitativni omjeri, Ḥanbal je bio itekako veći kritičar od Al-Buḫārīja u procjenjivanju valjanog statusa predanja ili riwāyāt. U oba ova slučaja kodificiranja ḥadīsa, kao i u drugim primjerima koje su tada poduzimali muḥaddisi, Kur'ān je bio presudan kriterij u tome šta, kako i na koji način učiniti ḥadīskim rezimeima.

Ovdje ne treba spominjati svima poznatu činjenicu da su rani hadīski kompendijumi, po prirodi stvari, obuhvatali predanja koja se

4 Philip K. Hitti, History of the Arabs, Palgrave Macmillian, Hampshire, 2002, p. 111. Usporedi Filip Hiti, Istorija Arapa, prijevod Petra Pejčinovića, izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 115. ("rođen u punom istorijskom svjetlu").

5 Kur'ān, Zametak/Al-'Alaq, 96:1.

izravno tiču svih kasnijih islamskih teoloških nauka, *hadīsa, tefsīra, fikha, akāida, kalāma.*

Poštovano slušateljstvo, ovaj izlet u davnu prošlost potreban nam je radi onog što želim kazati u ovih preostalih dvadeset minuta.

2. SUOČENJE SA PROŠLOŠĆU U TEOLOŠKIM DISCIPLINAMA DANAS

Predislamske vjere i religije: judaizam, kršćanstvo, hinduizam, taoizam, budizam, arabljanski ǧāhiliyyat..., u svojim počecima zatekle su sebi prethodeću religijsku scenu mnogo jednostavnijom od one koju je zatekao islam u periodu 610 – 661. godine. I iz samoga Kur'āna vidimo da je on oslovio, u načelu, zamršenu religijsku scenu sedmog stoljeća po 'Īsāu al-Masīḥu koja je bila preplavila Bliski i Srednji istok, neka područja Evrope, Azije i Afrike. Ali, sa islamom se uveliko razvijaju shvatanja o svjetskosti religijskog fenomena, čemu Kur'ān promoviranjem monoteizma snažno pridonosi. Ovaj pečat svjetskosti i univerzalnosti impozantno je vidljiv u teologijama islama, u disciplinama sabranim u 'aqā'idu i 'ilmu l-kalāmu.

Uz ovo treba istaći i činjenicu da su se razvoj i stabiliziranje tumačenja islamskih pravovjerjā, pravorijekā i pravočinā ili mezheba (*maḍāhib*) – kad su posrijedi poticaji iz tumačenja kako Kur'āna tako i hadīsa – u svojoj prvoj etapi dovršili tokom trećeg i četvrtog stoljeća islama. O ovome imamo vrijedna svjedočanstva u knjizi Ibn Nadīma (umro 995) *Kitābu l-Fihrist,* kao i u knjizi Shahaba Ahmada (1966 – 2015) *Before Orthodoxy.*[6] Opisujući police svoje knjižare u Bagdadu, u drugoj polovini desetog stoljeća po 'Īsāu al-Masīḥu, a.s., Ibn Nadīm pokazuje da iz područja onoga što mi danas zovemo *hadīsom, tefsīrom, fikhom, akaidom, kalāmom...* imaju deseci i deseci različitih djela. S druge strane, u djelu *Prije ortodoksije* Shahab Ahmed pokazuje kako je rana islamska naukovna tradicija bila dinamična, sva je bila rukovođena "načelom kretanja", kako bi to rekao Muhammad Iqbal (1877 – 1938) prije nekih stotinu godina.

Međutim, današnje proučavanje drevnih i klasičnih teoloških kompendija muslimane često ostavlja smetenim, zbunjenim i beznadežno podijeljenim. Ako o tome otvoreno progovorimo, radi se, uglavnom, o tome da se naukovna teološka tradicija u djelima kao što su *Al-Fiqhu l-akbar* Abū Ḥanīfe (699 – 767), *Kitābu t-tawḥīd* Abū Manṣūra al-Māturīdīja (853 – 944), *Kitābu l-īmān* Ibn Taymiyye (1263 – 1328), kao i deseci drugih znamenitih klasičnih djela, stavlja između naše savremenosti i samoga Kur'āna. Umjesto da se spomenuta teološka djela izučavaju sa kritičke historijske distance kao ljudska tumačenja, koja jesu vrijedna, ali su napisana u svome vremenu i kontekstu, njima se danas vrlo često pridaje status koji im doznačava neupitno pravo arbitriranja *o definitivno i zastalno uspostavljenim pravim* smislovima i značenjima Kur'āna. A takvo revnovanje tradicije uveliko destruira muslimansku budnost i svježinu u recepcijama Kur'āna.

Naime, niko ne tvrdi da se spomenuta i druga znamenita klasična djela ne trebaju izučavati kao integralni dio interpretativne tradicije islama. Glavno pitanje je: Kako izučavati važna djela klasičnih perioda islama? To je bilo glavno pitanje islamskog reformizma kad god su 'ālimi škola mišljenja, koje su još u devetnaestom stoljeću nazvane *iṣlāḥ* (reforma) i *taǧdīd* (obnova), tretirali tradiciju (*turāṯ*). Naime, u naše vrijeme Fazlur-Rahman (1919 – 1988) je najsnažnije upozorio na to da ona tradicija koja prekriva i zamračuje poruku Kur'āna kao takva destruira muslimanske doprinose njihovoj sadašnjosti.[7]

6 Usp. Shahab Ahmed, Before Orthodoxy, Harvard University Press, London, 2017.

7 U svome djelu Major Themes of the Qur'ān, Fazlur-Rahman govori o Kur'ānu kao sadašnjoj riječi, nama savremenom diskursu koji nam se obraća bez povijesne tradicije koja bi ga podupirala. Usp. Fazlur-Rahman, Major Themes of the Qur'ān, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, 1994. (Usp. bosanski prijevod ove knjige: Glavne teme Kur'āna, izd. El-Kalem i CNS, Sarajevo, 2017)

Ali danas su muslimani, zahvaljujući glavnim trendovima svoje teološke misli, postali žrtve i jedne druge pogibelji, naime, da samim Kur'ānom prekrivaju Kur'ān! Kako to oni rade? *Prvo,* izdvajanjem ili selektiranjem nekog retka ili *āyat*/*ājeta* Kur'āna, tretirajući ga izolirano od cjeline Kur'āna nasuprot Kur'ānu, *drugo,* doznačavanjem značenja nekom retku Kur'āna isključivo u skladu sa svojim trenutačnim ciljevima koji dolaze iz pragme politike, mezheba ili ideologije.

Ne treba prestati ponavljati da Božanska Riječ Kur'āna predupređuje ove teške pogibelji nasilja nad Kur'ānom tako što za vrhovni kriterij u promoviranju Kur'āna ističe *al-iḥsān* ili dobrobit, dobročinstvo.

الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ
الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ

Oni koji slušaju Kur'ān pa potom od njega slijede ono što daje dobrobit, dobročinstvo, takve ljude Bog je uputio, i takvi su, zbilja, umni![8]

Drugi vidljiv problem u studiju teoloških disciplina islama danas nazvao bih redukcionizmom i higijeniziranjem klasične muslimanske tradicije. Radi se o tome da se klasična muslimanska djela iz taṣawwufa, zuhda, adaba ili književnosti, napose poezije, zatim djela komentiranja Kur'āna mudronosnim pričama i mudrim kažama, djela mističkog pjesništva – sve to prokazuje se i prikazuje kao tradicija koja, navodno, ne pripada islamu kao vjeri, kulturi, civilizaciji. Internetske stranice i portali grme od napada na "Hiljadu i jednu noć", na pjesnike poput Al-Ma'arrīja (973 – 1057) i tako dalje. Ovaj redukcionizam u studiju teoloških disciplina danas doprinosi da se generacije muslimanske omladine prikraćuje da usvoje intelektualnu tradiciju klasičnog islama u njezinim raskošnim oblicima.

3. TEOLOŠKE DISCIPLINE DANAS I SARADNJA SA SAVREMENOM FILOZOFIJOM, ZNANOŠĆU, UMJETNOŠĆU

Ako su se teološke discipline u prethodnim vremenima pretežno bavile Bogom, danas se one moraju baviti i Bogom, i čovjekom, i mašinom, i umjetnom ineligencijom, i plastikom, i atomskim i hidrogenskim bombama... Ni u islamskoj obrazovnoj i naukovnoj tradiciji teološke discipline nisu mogle opstati same, već su dijelile zapitanosti o čovjekovoj tajni na koje odgovaraju i filozofija, etika, pjesništvo, umjetnost i književnost u najširem smislu. Danas ne postoje izdvojene naukovne regije iz kojih se mogu unilateralno ponuditi rješenja za čovjekova suočenja sa činjenicama da na planeti Zemlji ima više od osam milijardi ljudi, da planeta nikad nije bila zagađenija, da su ratovi samo nakon 1945. godine odnijeli mnoge milione žrtava, da je posvuda napadnuta ljudska priroda, životna sredina i tako dalje.

Posve je jasno da muslimanski teolozi ne mogu sami dati odgovore na pogibelji koje obuhvataju sva društva, sve religije, sve kontinente. Dopustite mi da, ovom prilikom, nakratko prepričam jednog kršćanskog teologa koji na ovaj način daje rezime stanja svijeta na prijelazu dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće. On veli da se u dvadesetom stoljeću pokazalo da "znanost i tehnologija nisu ključ čovjekove sreće", sam napredak "nije automatski put" u zemaljski raj, čovječanstvo živi pod prijetnjom "atomskog uništenja civilizacije", čovječanstvo nije imuno na "akutne svjetske valutne krize" niti na sve veći "jaz između bogatih i siromašnih nacija", u velikim gradovima i oko njih "širi se krajolik sve većeg zagađenja zraka", sve je manje "stambenog prostora", a savremeni čovjek osuđen je da živi "na zagađenoj vodi i ulicama, prometnim zagušenjima i sve većoj agresiji i kriminalu", kao i sred akutnih napetosti "između

8 Kur'ān, Skupine/Az-Zumar, 39:18.

rasa, klasa i nacionalnih skupina“, a otkad je čovjek postao predmetom masovne prodaje, nastalo je masovno stupanje u seks bez ljubavi! K tome, pokazalo se da “svjetovni grad“ nije postao raj, već pozornica za obezduhovljenje čovječanstva. Nadalje, ovaj teolog ističe da “posljedice tehnološkog razvoja nisu nimalo slučajne“, živimo usred apsurda jer se “tamne strane primjene tehnologije“ ne mogu otkloniti samom tehnologijom! Pokazalo se da “veliki napredak“ znači “veliku nesreću“. Ako ovako nastavimo sa “napretkom za koji se toliko trudilo i žudilo, koji se planiralo“, izvjesna je propast čovječanstva. Ovaj teolog ne strahuje i ne boji se optužbi za dekadentno mišljenje kad izjavljuje: “Kategorije kao što su ’rast’, ’povećanje’, ’napredovanje’, ’veličina’, ’društveni proizvod’ i ’povećanje dividendi’, koje su se nekada smatrale tako pozitivnima, sada se čine sumnjivima.“ Ovaj teolog oglašava da čovjek današnjice živi “osjećaj izgubljene slobode, nesigurnosti i straha od budućnosti“, štaviše, taj se osjećaj “širi posebno u visoko razvijenim socijalnim državama.“ Teorija “da je čovjek po prirodi dobar samo ako je dobra njegova okolina“ – pokazala se netačnom. Naime, uvijek čovjeka treba odgajati onim temeljnim učenjima vjere i religije. Savremeni čovjek živi surove nedaće “nestašice sirovina, prenaseljenosti, oskudice u hrani, onečišćenja okoliša...“ Tu su i ’teorije ugroze’, koje ne treba zanemarivati, među njima je i ona o “izvjesnom izumiranju čovječanstva najkasnije do 2100. godine“.

Ovaj teolog zove se Hans Küng (1928 – 2021),[9] jedan je od desetaka i desetaka evropskih teologa koji smatraju da se pogibelji svijeta, neke od njih smo naveli, moraju ticati teologije, ali ne na način da se teologija i teolozi osjete arogantnim arbitrima u današnjim društvima, već da se njihov glas čuje kao ćudoredni krik. Smatram da nema razloga da se muslimanski teolozi ne pridruže ovim intelektualnim projektima.

Ali potrebno je kazati i to da intelektualne kompetencije današnjih muslimanskih teologa ne prozilaze samo iz dobrog poznavanja teologije ili disciplina hadīsa, tefsīra, ‘ilmu l-kalāma..., već i iz poznavanja današnje filozofije, nauke i umjetnosti.

Govorim otvoreno: danas kod mnogih muslimanskih teologa postoji prezir koji gaje prema savremenoj filozofiji, nauci i umjetnosti. Oni teolozi koji preziru filozofiju, nauku i umjetnost, ove uvijek važne regije duha, nisu svjesni da propuštaju uvidjeti to kako danas i filozofija, i nauka, i umjetnost raskrivaju one iste zapitanosti čovjeka pred tajnama svijeta koje raskriva i teologija. Ne bi maloprije spomenuti Hans Küng mogao tako jasno i argumentirano govoriti o pogibeljima u današnjem svijetu da nije bio duboko upućen u savremenu filozofiju, nauku i umjetnost. Muslimanski teolozi imaju obavezu prionuti čitati flozofsku i naučnu literaturu, ali i kršćansku teološku literaturu na engleskom i njemačkom, naprimjer, i potom komparirati stečena znanja s onima koja su zaimali kroz čitanje arapskih teoloških djela ili djela napisanih na svome jeziku.

Ovo znači da teolozi moraju osloviti važna pitanja čovjeka, prirode i planete Zemlje, pa i nama najbližih dijelova vasione, na način oslovljavanja duhovne situacije vremena u kojem žive. Da u vezi s ovim spomenem: droge koje mijenjaju čovjekovo jastvo, nanotehnologija koja transformira čovjeka u spoj živog bića i mašine, surogat majka, kloniranje, promjena spola, umjetna inteligencija, eutanazija, automatiziranje naših života do neslućenih granica, i tako dalje, i tako dalje, sve spomenuto danas su i teološke teme. Za njih nema nigdje gotovih rješenja, već se ta rješenja moraju tražiti. Zar i Božanska

9 Ove izjave Hansa Künga naći ćemo u sljedećim njegovim knjigama: “Postoji li Bog?“ (Existiert Gott?), “Biti kršćanin“ (Christ Sein), “Svjetski ethos za svjetsku politiku“ (Weltethos für Weltpolitik), “Svjetski ethos za svjetsko gospodarstvo“ (Weltethos für Weltwirtschaft).

Riječ Kur'āna ne govori pohvalno o putnicima koji su našli smjer svoga puta pomoću zvijezda?![10]

Ovim dolazimo do važnog zaključka da danas nema nigdje gotovih rješenja koja bi se uzela na način kako ubacivanjem novčića u automat dobijemo sladoled. Rješenja se moraju tražiti, stalno se to treba činiti, štaviše, rješenja se trebaju tražiti i iz samog Kur'āna i iz značenjskog i duhovnog blaga islama, ni tu ona nisu zgotovljena na neki čudesan način, već uvijek treba dobrobitan ljudski napor, onaj u ime Boga, pa da se rješenja domisle iz izvora islama.

Hvala vam!

10 Usp. Kur'ān, Pčele/An-Naḥl, 16:16.

LITERATURA

1. Ahmed, Shahab, 2017, *Before Orthodoxy*, Harvard University Press, London.
2. Hiti, Filip, 1988, *Istorija Arapa*, prijevod Petra Pejčinovića, Veselin Masleša, Sarajevo.
3. Hodgson, Marshall G. S., 1974, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, svezak 1, izd. The University of Chicago Press, Chicago i London.
4. Kujundžić, Enes, 1999, *Ilum: Uvod u izvore za historiju arapsko-islamske prirodoslovne misli*, Logos, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
5. Rahman, Fazlur, 2017, *Glavne teme Kur'ana*, drugo izdanje, s engleskog preveo Enes Karić, CNS i El-Kalem, Sarajevo.
6. Ṣāliḥ, Ṣubḥī, 1997, *Mabāḥiṯ fī 'ulūmi l-Qur'ān*, Beirut.